

Arkeologiske spor etter fonnejakt på villrein

Ingrid Sommerseth

Funn av ei 1000 år gammel jaktpil ved Bønntuva i Tromsø vitner om gamle samiske jaktmåter som vi finner i fjellene i Troms og Finnmark. Villreinen ble skutt mens den sto på snøfonnene på varme sommerdager. I dag forsvinner disse snøfonnene som følge av et varmere klima, og ny kunnskap om en unik jakt smelter dermed frem.

I de siste hundre år har milde vintre og varme somre ført til at snøfonner og isbreer i Norge stadig blir mindre. Flere steder i høyfjellet smelter det fram jakt- og fangstredskaper som var brukt i jakten på villrein. Høyfjellsområdene med snøfonner viser seg å være vår tids arkeologiske skattekasse for å finne godt bevarte gjenstander som ulike piler med treskaft og styrefjær, lær etter sko, tekstiler og andre treelementer som ellers aldri bevares. Det er ikke bare våpenhistorie som avdekkes, men også ny kunnskap om en spesialisert villrein-fangst gjennom flere tusen år.

Spor etter en fonnejakt på villrein er en type stillingsjakt eller drivjakt med pil og bue. Jakten foregikk på varme sommer- og høstdager når reinen trakk ut på snøfonnene for å avkjøle seg og for

Samiske jegere på ski hvor også en kvinne er avbildet, fra Olaus Magnus bok 1, kap. 5. fra 1518.

å unngå innsekter og særlig reinbrems. Fordelene med en slik jakt var mange. Dyrene var lette å oppdage på snøen og man kunne finne igjen de bortskutte pilene. Dette blir beskrevet allerede i 1518 av erkebiskop Olaus Magnus som observerte dette på sin reise i nord-områdene. Samene kunne finne igjen tapte piler ved å skyte ei ny pil fra samme sted og i samme retning som den forrige. Særlig piler av jern var svært

verdifulle og spesialtilpasset sitt jaktbytte, slik at de var alt for verdifulle til at de bare skulle bli borte i snøfonnene.

Likevel er det noen piler som gikk tapt og det kan vi være fornøyd med i dag! Det er funnet 26 ulike pilespisser i høgfjellområdene i Nordre Nordland, Indre-Troms og i Vest-Finnmark. Noen av disse funnene er konsentrert til fylkes-

grensa mellom Troms og Finnmark og langs grensa til Finland.

Mesteparten av pilene er funnet av rein-gjetere, rypejegere og turgåere gjennom 80 år. De fleste pilene er gjort rede for, men det er noen få som ennå ikke er levert inn til Tromsø Museum. Funnomstendighetene til noen av pilene er mangelfullt beskrevet. I dag er det svært viktig at nye fjellfunn av piler og annet materiale som for eksempel treskaft, styrefjær og lærbiter blir avmerket på kart og leveret inn til Tromsø Museum for å gi materialet en sikker oppbevaring for fremtiden. I tillegg tilføres forskningen ny og spennende kunnskap.

Snøfonnene smelter raskt. Dette betyr at det er store muligheter for flere spennende fonnefunn i Nord-Norge i tiden som kommer. Over halvparten av pilespissene er funnet i den høyalpine sonen hvor det er lite vegetasjon og stort sett bare stein og ur, i tilknytning til gamle snøflekker og fonner som nesten er borte i dag. Pilespissene fra Finnmarksvidda er funnet lavest i terrenget, på moreneryggene og rundt lave åssider med stein og lite vegetasjon. Pilespissene fra kysten ligger høyest, hvor 12 av pilene er funnet mellom 800 og 1000 meter over havet. Dette skyldes at villreinen trakk ut til kysten og høyt opp i fjellene på sensommeren for å

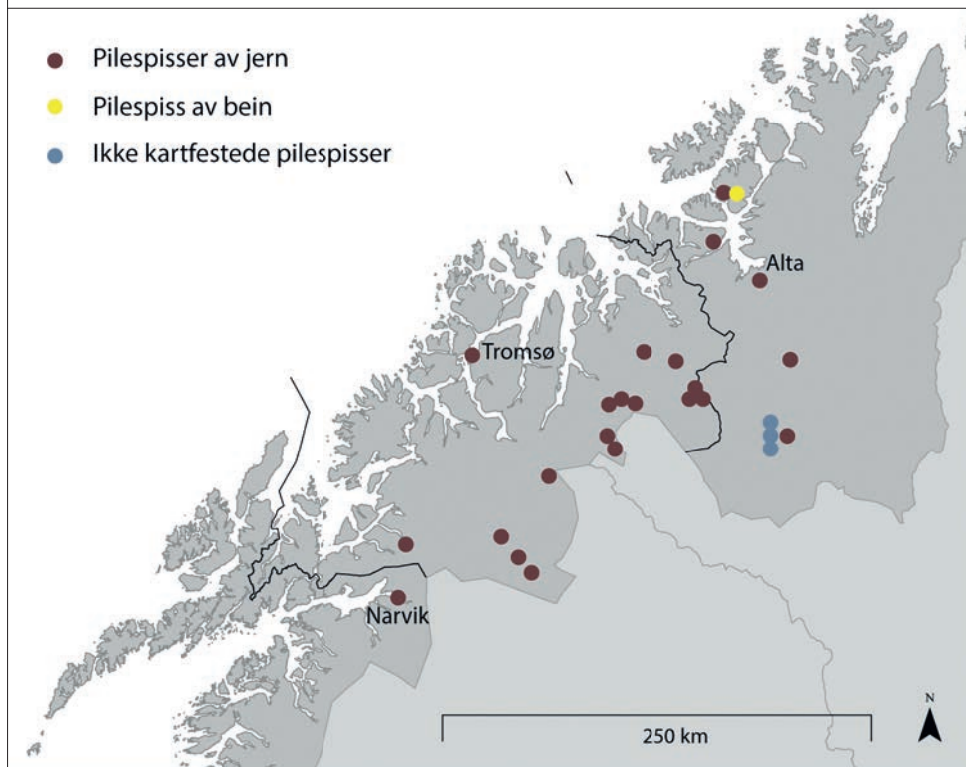
unngå insekter. Pilespissene som er funnet i indre strøk avspeiler kanskje en sen høstjakt mens villreinen var på vei tilbake til vinterbeitene i innlandet.

Alder på pilespisser, typer og opphav

Fjellpilene lar seg grovt tidfeste etter materiale og utforming. Den eldste pilespissen er funnet på øya Sievju/Seiland i Vest-Finnmark. Det er den eneste pila av reinbein som er funnet i høyfjellet. Beinpila dateres til 900 f.Kr., og ligner spisser funnet på boplasser i Øst-Finnmark fra samme tidsperiode. Alle de øvrige pilespissene er lagd av jern der formen på bladet og skaftet viser omtrent hvilken tidsperiode de tilhører. Særlig er formen på tangen, den delen av spissen som festes og surres inn i skaftet, av betydning. De eldste jaktspissene av jern er fra ca. 400 e.Kr. og disse har et flatt blad og en flat tange som ble festet i en spalte i skaftet. Rundt 600 e.Kr. gikk man mer over til en spiss tange som ble stukket inn i et hull i skaftet. De yngste pilene fra sen vikingtid og tidlig middelalder hadde en forbedret tange som også var spiss, men disse har en ekstra tangeavsats slik at spissen ikke sprenget seg inn i skaftet når man traff byttet.

Jernspissene fra Nord-Norge blir betegnet som samiske jaktpiler ettersom

Utbredelse av jaktpiler funnet i høyfjellet og på Finnmarksvidda i Nord-Norge.

Illustrasjon: Ernst Hogtun.

de aller fleste er funnet i tradisjonelle samiske jakt- og fangstområder. Samene var eksperter på å utnyttet de rike ressursene i nord, og fjellfangsten på villrein var en viktig næring for samene. Handel med vilt og skinnprodukter nevnes ofte i sagatekstene og i skriftlige kilder fra middelalderen. Samene hadde handelskontrakter i form av finneskatt med den fastboende norrøne befolkningen i vikingtiden, og fikk varene skipet ut til Europa og markedene sørpå. I retur kom det eksotiske produkter som for eksempel edelt metall, glass og tekstiler i tillegg til jernredskaper som var viktig for blant annet jakt. Det er mulig at jernpilene ble hamret og utformet lokalt i Nord-Norge fra jernbarrer som var fraktet nordover. Derved kunne pilene tilpasses etter behov og jakttradisjon i de ulike områdene. Fjellpilene i nord ligner en stor mengde jernpiler fra samiske offerfunn i innlandet på svensk side, med en utbredelse fra Sördalen i Bardu og Torneträsk i nord til Västerbotn og Jämtland i sør. Disse metallfunnene dateres fra vikingtid til middelalder, ca. 900–1300 e.Kr.

Det er særlig en piltype som er spesiell og som viser seg å være svært effektiv til jakt på villrein, og det er den dobbelt-eggede eller kløftede jernpila. Denne piltypen har en nordlig utbredelse, men det er også funnet noen få eksemplarer i fjellene i Oppland og i Trøndelags

Bladformet pilespiss 12,8 cm lang med flathamret tangehals som dateres til ca. 800 e.Kr. Pila er funnet 970 meter over havet i Sieiddeláhku i Bardu kommune.

fylkene. I Nord-Finland og i Nord-Sverige finner man som regel de dobbelteggede spissene i samiske offerfunn. I Nord-Norge er det hittil funnet åtte dobbelteggede piler i høyfjellet, de fleste mellom 700 og 1000 meter over havet. Noen få piler av denne typen har tilknytning til gravfunn. I Tromsø kommune er det to jernaldergraver med slike piler, og disse ligger på Balsnes i Malangen og i Tromvik på Kvaløya. Dette betyr at slike piler kan ha vært i bruk i perioden 600–1000 e.Kr. Først trodde man slike piler var til storfugljakt og de ble derfor kalt for fuglepiler. I dag vet vi at de skal knyttes til villreinjakt i og med at de blir funnet i de høyalpine sonene knyttet til snøfonnene hvor villrein sto. En testskyting med en rekonstruert bue og pil viser at disse har en voldsom innslagskraft på reinskrotten ved kort skuddhold. Den dobbelteggede jernspissen delte ryggraden på dyret i to og denne særegne pila har derfor vært uhyre effektiv og dødlig.

Den øverste pila er ei dobbelttegget pil 19,4 cm lang funnet på Finnmarksvidda. Innlevert av Iver Jåks. Bildet er fra utstillinga *Samekulturen* på Tromsø Museum.

Jernpilene fra indre Finnmark og fylkesgrensa mot Troms

I fjellområdene nordvest for Kautokeino og ved fylkesgrensa mellom Troms og Finnmark og over mot Storfjord kommune er det funnet 15 jernpiler. Tre

av disse pilene er funnet nært hverandre rundt fjellet Mollejus i Nordreisa kommune. To av dem ble levert inn til Tromsø Museum allerede i 1931 av reingjeter Mathis Aslaksen Siri fra Kautokeino. Han hadde også sett et treskaft som hadde tilhørt den dobbelt-eggede pila. Funnene og opplysningene som Siri gav er svært viktige og har på mange måter startet forskningen på fonnefangst som utføres i dag. Her har vi fått gode ledetråder for hva vi kan forvente å finne og i hvilke områder vi skal søke etter nye og flere jaktredskaper.

Den sist innleverte jernpila fra fjellet Mollejus ble plukket opp en varm augustdag i 2011 av to finske turgåere. Denne pila lå sørvest for fjelltoppen på en flat stein, 850 meter over havet. Pilene forteller oss at fjellområdene rundt Mollejus har vært svært viktige jaktområder for over 1000 år siden. I tillegg til ivrige og flinke finnere er det flere grunner til at pilene blir synlige. I 2011 var det en uvanlig tørr og varm sommer i store deler av Nord-Norge, og klimastatistikken for juli i årene 1930 og 1931 viser at det var noe varmere enn normalen i Indre Finnmark. Etter en tørr og varm sommer smelter snøfonnene og snøflekkene raskere i fjellet, noe som kan resultere i at redskaper og pile-

spisser fra en mer enn tusen år gammel villreinfangst blir synlige for oss igjen.

Kystpilene på Sievju/Seiland

To av de mest spektakulære pilfunnene i Vest-Finnmark kom etter en rekordvarm høst i 1999. Begge pilene ble funnet i fjellene sørvest på øya, på begge sider av Stuora Vuodđovuotna/Store Kufjorden. Den første pilespissen ble funnet av lærer og hundekjører Harald Tunheim. Tunheim og elevene på Øyutn folkehøgskole var på tur innover mot Nourtageašjiekki/Seilandsjøkelen. I ei nordvendt skråning 740 meter over havet ved Johkanjárjárji (som betyr elva i den skrinne åsen) var det rester etter ei snøfonn som akkurat hadde smeltet, og der lå pila på en flat stein! Etter mange år på tur i dette område kunne Tunheim fortelle at han aldri tidligere hadde sett en slik voldsom snøsmelting, noe som hadde forandret landskapet helt dette året. Beinpila som normalt ville ha blitt ødelagt av vær og vind, er takket være Tunheims innsats et viktig bevis på at det ble jaktet villrein i akkurat disse områdene for 3000 år siden. Beinpila er unik og den eneste i Nord-Norge som er funnet i alpine fjellområder.

Den andre pilespissen fra Seiland ble funnet samme høst i 1999 men på motsatt side av Store Kufjorden, rundt fjellet Stuora Kárrá som er 836 meter høy. Dette er ei jernpil som har rester etter inntakte surringer rundt tangen og som ligner tilsvarende piler fra Midt-Norge som dateres til tidlig middelalder, ca. 1100–1200 tallet. Pilespissen lå kilt mellom to steiner like i nærheten av ei snøfonn som hadde trukket seg tilbake, og ble oppdaget da finneren skulle drikke vann av en bekk. Det mest sensasjonelle er at jernpila opprinnelig var inntakt med et 50 cm langt treskaft som hadde påmontert styrefjær av fugl! Dette er helt unikt. Funnstedet er ennå ikke ordentlig undersøkt og skaftet er trolig tapt. Det var også steinmurte buestillinger i ei skråning like ovenfor funnstedet. Dette betyr at villreinjegerne har ligget på post med kort avstand og i samme høyde som snøfonna og skutt mot villreinen, som enten sto i ro på snøflekkene eller var på vandring over denne.

Dobbelteget pilespiss 20 cm lang, funnet i 1931 ved fjellet Mollejus 850 meter over havet i Nordreisa kommune.

Spor etter fonnefangst i Troms og Nordre Nordland

Den andre store gruppen med fangstpiler er funnet i Indre Troms, hvor den første gruppen er funnet nord for Galggojávri og langs grensa til Finland i Storfjord kommune mellom 700–1000 meter over havet. Disse jernpilene ble trolig funnet en gang på 1980-tallet men er ennå ikke sendt inn til Tromsø Museum, noe som betyr at de kanskje er ødelagt og tapt for videre forskning. I det samme området er rester etter store massefangstanleggene for villrein med fangstgroper og buestillinger. Her er det mulig å sammenligne de ulike fangstmetodene gjennom tid i ett og samme område. Flere av jernpilene er datert til vikingtid og er funnet av reingjetere i områder med samiske stedsnavn som indikerer forhistoriske tilstedeværelse av villrein. Stedsnavn som Goddečorut og Goddejávri betyr «villreintoppen» og «villreinvannet». Et annet spennende funn fra Indre Troms er ei godt bevart dobbeltegget jernpil som ble funnet av en svensk turgåer i 1972. Pila lå midt på turstien noen kilometer fra Gappohytta i Isdalen. Lenger sør på nordsida av Álddesjávri/Altevatn er det flere pile-

Øverst: Ei 3000 år gammel beinpil 18,3 cm lang funnet ved Seilandsjøkelen av Harald Tunheim.

Nederst: Sjelden jernpil ca. 14 cm lang datert til tidlig middelalder, funnet rundt Stuora Kárrá på Seiland i 1999.

funn. Ei av pilene ble funnet i 1982 i Sieiddelahku som er et flat fjellpass ca. 970 meter over havet. Dette er en kjent passasje mellom fjellene Čoalbmoaivi og Doaresbákti. Her har jegerne ligget i fjellsia og ventet på villreinen. Den sørligste jernpila i Troms fylke er funnet ved Trangdalsvannet like nord for den 1200 meter høye Gojčhokka/Grindalstind i Skånland kommune. Pila lå som de fleste andre i ei ur på en flat stein hvor det tidligere hadde vært ei snøfonn.

Den eneste fonnepila fra Nordland fylke er funnet ved Blåisen ovenfor Rombaksbotn i Narvik kommune. Jernpila lå i ei nordvendt fjellside ved Indre Sildvikvatn 1010 meter over havet. Pila ble funnet av Bjørn Halvorsen i 1961 da han var 17 år gammel. Etter å ha intervjuet han i dag, kunne han fortelle nøyaktig om hvor han hadde gått og hvordan han hadde funnet den. Pilespissen ble funnet en sensommerdag da

han tok en matpause. I 1961 var det ei stor snøfonn akkurat i dette området. I dag har denne snøfonna trukket seg mer enn 100 meter tilbake. Jernpila er usedvanlig godt bevart og er en sjelden type jaktpil som det finnes svært få av i Norge.

Jernpila fra fjellpartiet Itnavárri/Bønntuva i Tromsø

I 1925 ble det levert inn ei jernpil til Tromsø Museum som kan dateres til vikingtid. Det fremkommer i funnkatalogen at den ble funnet på fjellet like ovenfor Solligården på fastlandet, og klimastatistikkene for somrene 1924 og 1925 viser temperaturer over normalen særlig for august måned. Pila har trolig vært funnet en varm sensommerdag sør for fjellpartiet Itnavárri/Bønntuva som er 754 meter over havet. Det kommer

ikke frem hvem som leverte inn denne pila, men den ble kanskje funnet i forbindelse med den tidligere gruveaktiviteten som foregikk i Djupdalen. Her var det en gang prøvedrift av Tromsøysunds jernmalmfelter i årene 1907–1923.

Etter en ny befaring en varm sensommerdag i 2012 viser det seg at det ennå er store snøflekker og mindre fonner igjen i skaret på sørvestsida av

Bønntuva. Den største snøfonna ligger i en nordhelling ved foten av en mindre topp og det var mange spor etter tamrein som har stått her for å kjøle seg ned på varme sensommerdager. Det er kanskje ikke så overraskende å finne flere nye kulturminner i dette området hvor det er funnet ei 1000 år gammel pil. Like nord for snøfonna ble det funnet flere steinmurte buestillinger som vises som små forsenkninger med en liten oppmuring i forkant. Disse stillingene

ligger vendt mot snøfonna perfekt plassert på en liten forhøyning i terrenget. Buestillingen var anlagt slik at jegeren lå skjult for villreinene som da sto på snøfonna eller skjult for flokken som kom vandrende over skaret fra Djupdalen.

Det er utrolig morsomt å finne spor etter en tusen år gammel jaktmetode midt i hjertet av de fineste turområdene ovenfor Tromsø sentrum. Jernpila fra Bønntuva har aldri blitt omtalt i arkeologiske oversikter eller i regionale og lokale fortellinger. Det er først nå vi ser en sammenheng med en fortidig samisk villreinjakt i nord. Jakt med pil og bue har en lang kontinuitet, fra jernalderen til langt ut på 1700-tallet noe som fremkommer i flere andre skriftlige kilder på 1600 og 1700-tallet.

Snøfonnene som kunnskapsbank

I Nord-Norge knyttes alle funn av pilespisser, buestillinger og andre typer jakt- og fangstinnretninger til steder hvor villreinen har vandret. Dette gjelder spesielt fjellpass eller områder

Øverst: Usedvanlig godt bevart jernpil med dobbel tangeavsats 21,4 cm lang, datert til tidlig middelalder, funnet overfor Rombaksbotn.

Nederst: Funnområdet ovenfor Indre Sildvikvatn 1000 meter over havet. Pila ble funnet i ura, rett ved kanten av skrenten.

Foto: Ingrid Sommerseth.

Foto: Stephen Wickler.

hvor reinen har krysser dalfører eller store elver. Disse stedene markerer ofte et landskapsskille i terrenget og blir i det samiske språket kalt for *suohpáš*. I lulesamiske områder bruker man begrepet *suohpa* om solide snøbruer som er frosset over ei elv. *Suohpáš* knyttes også til de store snøflekkene eller snøfonnene som på nordsamisk heter *jassa*, steder hvor reinen gjerne står på sommeren for å unnsnippe reinbrems. I enkelte deler av indre Finnmark har man brukt begrepet *suohpáš* om tørre eller frosne passasjer som strakk seg over store myrområder. Den forhistoriske villreinen har som den senere tamreinen passert de samme årstidsbeitene, noe som har gjort det lettere for jegerne å planlegge jakten. Disse stedene er rik på samiske stedsnavn som gjen-speiler reinens tilpasning i landskapet, slik som eksemplet *suohpáš* og det samiske navnet på villrein (*goddi*) viser.

Hvis man finner en buestilling tett inntil en gammel snøfonn og i tillegg er så heldig å finne ei jaktpil! Da har man en komplett historie knyttet til området hvor alle elementene er med for en suksessfull jakt. Jakten på villrein har foregått med pil og bue, trolig satt sammen av mindre jaktlag. Jegerne har anlagt buestillingene litt ovenfor og tett inntil fonnene for å komme på svært

Øverst: Liten bladformet jernpil 10,8 cm lang, funnet i nærheten av Bønntuva i 1925.

Nederst: Utsikt fra skaret sør for Bønntuva med Kvaløya i bakgrunnen.

korte skuddhold. Små fonner var bedre å jakte på enn store fonner slik at reinen ikke hadde så stort rom å flykte på. Jakten har kanskje vært en kombinasjon av stillings-, posterings-, og drivjakt og det er mulig at reinen ble drevet av fonna og felt av jegerne som lå i skjul ved kanten av denne. Trolig har pilene vi finner i dag enten være skutt bort eller mistet under selve jakten og deretter blitt frosset inn i snøfonna eller kilt inn i ura. Etter middelalderen og inn mot den «lille istid» fra 1400-tallet vokste snøfonnene og isbreene som følge

av kaldere klima. I dag er det blitt varmere, og de avtinte områdene rundt de eldre snøfonnene kan inneholde inntakte funn av pilespisser og andre redskaper etter en mer enn 1000 år gammel metode for villreinfangst i nord.

Litteratur:

Finnstad, E. & R. Marstein, L. Pilø, J. Stokstad, A. Brimi. 2011. *Jotunheimen. Historien, maten, turene*. Gyldendal.

Qvigstad, J. 1938. *De lappiske stedsnavn i Finnmark og Nordland fylker*. Institutt

for sammenlignende kulturforskning, Serie B, skrifter. XXXIII. Oslo.

Sommerseth, I. 2009. *Villreinfangst og tamreindrift i Indre Troms. Belyst ved samiske boplasser mellom 650 og 1923*. Ph.D. avhandling. Universitetet i Tromsø.

Zachrisson, I. 1983. *De samiska metalldepåerna, år 1000–1350*. Archaeology and Environment 3. University of Umeå.

Tamrein som hviler på en stor snøflekk (jassat) med Sálašoaivi/Tromsdalstinden i bakgrunnen. Foto tatt i 1902 for Svenska Turistföreningens Årsskrift.

Forfatteren:

Ingrid Sommerseth

er arkeolog og prosjektleder ved Tromsø Museum. Hun tok doktorgrad i 2010 med avhandlingen «Villreinfangst og

tamreindrift i Indre Troms». I samarbeid med arkeologene Stephen Wickler og Roger Jørgensen på Tromsø Museum er hun i gang med forskningsprosjektet «Høyfjellsarkeologi i nord, spor etter fonnefangst på villrein». Hun er i tillegg medlem av forskningsnettverk rettet mot forvaltning og nye spor etter fonnefangst på villrein og klimaendringer i sårbare høyfjellsområder.

E-post: ingrid.sommerseth@uit.no

En av flere buestillinger i skaret ved Bønntuva.